

Dabóczi Kálmán

Fogalmak által megcsalatra

Kísérlet céljaink és eszközeink embert szolgáló meghatározására*

„A közgazdaságtan feladata nem az, hogy megmondja a társadalomnak, mit keressen. A feladata inkább az, hogy a társadalom támogassa céljai hatékony elérésében.”

George J. Stiegler¹

A közgazdaságtannal foglalkozó szakemberek széles köri támogatásával a kormányzatok mindenkifelelti célként hirdetik a gazdasági növekedés szükségességét. Kortekedésük közben önkényesen kapcsolnak össze szinonimaként szavakat (növekedés, fejlődés) vagy gyártanak sajátos kifejezéseket (fenntartható gazdasági növekedés, minőségi növekedés), figyelmen kívül hagyva az ezekben rejlő logikai önellentmondást. Az elkövetett hibák másik jelentős körét a társadalmi célok (például a jólét) és az ezek eléréséhez rendelkezésünkre álló eszközök (például a gazdaság termelő kapacitásának bővítése) összemossága, valamint az a feltételezés jelenti, hogy az eszközök alkalmazása automatikusan a célok eléréséhez vezet. Rá kell mutatni az eszköz és a cél gyakori felcserélésére, ennek gyökereire és következményeire, mert ebből fakad a gazdasági expanzió előtti feltétlen hódolat, s ez ítéli megállíthatatlan növekedésre az országokat.

A tanulmányban részletesen elemzem a növekedéssel kapcsolatos fogalmakat, majd az öncélú növekedésre alapozott gazdasági rendszereket szembesítem a gazdasági növekedés kevésbé hangzottatott árnyoldalaival. Kijelölöm a történelmi zsákutcából kivetető út irányát is, bemutatva azokat az alapvető kérdéseket, amelyek megválaszolásával lehetővé válik az ökológiai problémák és a társadalmi feszültségek erősödésében szerepet játszó növekedési paradigma társadalmat szolgáló átalakítása. Írásom legfontosabb gyakorlati üzenete a gazdaságpolitikai döntéshozók számára az alábbi hat tételben foglalható össze: (1) A gazdasági növekedés nem tekinthető a fejlődés, az emelkedő jólét és a haladás szinonimájának. (2) A fenntartható gazdasági növekedés önellentmondásos és hibás elméleti alapokon álló fogalom. (3) A gazdasági növekedés mérésére alkalmatlan a bruttó hazai termék (GDP). (4) A gazdasági növekedésre alapozott politikák világszerte kudarcot vallottak. (5) A gazdasági növekedés és a jólét közötti kedvező kapcsolatot a történelmi tapasztalatok szerint semmiféle automatizmus nem biztosítja. (6) A gazdasági növekedés nem lehet a kormányzati politika értelmes célja, csupán eszköze, ám ebben az esetben is elengedhetetlen számos keretfeltétel tisztázása.

Fejlődés-e a növekedés?

„A növekedés a közgazdasági lexikonok egyik leggyakrabban használt és legkevésbé meghatározott kifejezése” – panaszkodik a *Harvard Business Review* hasábjain R. B. Young. Fogalmaink tisztázatlansága és összemossága csakugyan számos félreértésre ad lehetőséget, s rossz esetben akár visszaéléssel is találkozhatunk. Mindez elkerülhető, ha világossá tesszük szavaink jelentését. Bár a *Magyar Hírlap* oldalain 1997-ben zajlott növekedésről szóló vitasorozat egyik cikkében Kindler József tömören kifejtette az *Altern-csoport* által is vallott álláspontot a fogalmak tartalmáról és helytelen használatuk követ-

¹ George Joseph Stiegler: 1982-ben Nobel-díjjal jutalmazott amerikai közgazdász.

* Segítő, kritikai észrevételeikért köszönettel tartozom Kindler Józsefnek, Baranyi Árpádnak és Kocsis Tamásnak.

közmenyeiről (Kindler [1997]), a közgazdászok és a politikusok által követett szóhasználatlal szembesülve mégis kaotikus kép tárul elénk. Ezért a szavak jelentését egészen az alapokig leásva kell tisztázni.

Révai Nagy Lexikona kézenfekvő kiindulópont, ám csak természettudományos szempontból értelmezi a „növekedés” és a „fejlődés” fogalmakat. Mivel ezen a területen a kettő között igen nagy lehet az átfedés, ezért szinonimaként kezeli azokat. A „hivatalos” *Közgazdasági Kislexikon* – amely még mindig a szocialista rendszer levegőjét árasztja magából – nem is foglalkozik a kérdéssel. Ugyanígy *A modern közgazdaságtan ismerettára* sem tartja fontosnak a problémát, mert nyoma sincs benne a két fogalomnak (Pierce [1993]). Paul Samuelson és William D. Nordhaus *Közgazdaságtan* című, világviszonylatban is híres tankönyve a fejlődést egyenlővé teszi a növekedéssel.² A megvizsgált magyar, német és angol nyelvű szakszótárakra is igaz, hogy nem látnak lényegi különbséget e két fogalom között, így ezek – szerintük – felcserélhetők. Herman Daly azonban a *Steady-State Economics* című, az alternatív közgazdaságtan egyik alpművének számító könyvében arra figyelmezteti a közgazdászokat, hogy a növekedés (growth) semmiképpen sem azonosítható a jobbulással (betterment) (Daly [1991]). A *Magyar Nyelv Történeti-Étimológiai Szótár*ából megtudhatjuk, hogy a növekedés szavunk az ősi alapszóikincs része, míg a fejlődés/fejlődik szó reformkori képződmény, tartalmát a kibontakozás (németben: sich entwickeln) kifejezés adja vissza leginkább. Megnyugtató, tisztázó választ a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* ad, a következőképpen határozva meg a fogalmak tartalmát:

„Növekedés: A növekedik igével kifejezett folyamat. Növekszik (tárgy, elvont dolog, jelenség): terjedelmében, méreteiben fokozatosan, egyre nagyobb lesz; nő, nagyobbodik, gyarapodik. ... (Megszámálható mennyiség) egyre nagyobb lesz, nő szaporodik.

Fejlődés: Általában a fejlődik igével kifejezett folyamat, történés; az a tény, hogy valaki, valami fejlődik (vmiből vmivé). ... Vminek a fejlettség, teljesség felé haladó alakulása, változása; alacsonyabb rendű, fejletlenebb állapotból magasabb rendű, fokú, fejlettebb, tökéletesebb állapotba jutás.”

A meghatározások következményei

Tételekbe foglalva vizsgáljuk meg, mi következik a fenti meghatározásból! (1) A növekedés fizikai dimenziókkal megragadható – és mérhető – jelenségek változását jelenti. (2) A növekedés kvantitatív, azaz mennyiségi fogalom, nem tartalmaz értékelítéletet. Itt két különböző időpontra vonatkozó állapot közötti eltérés egyszerű leírásáról van szó. (3) A fejlődés ezzel szemben minőségi fogalom. (4) A fejlődés vizsgálata mindig külső minősítő rendszer létét feltételezi, és így értékalapúvá válik, mert a teljesség felé haladáshoz meg kell határozunk, hogy mi jelenti a teljességet. (5) A fejlődés összetett jelenség, nem írható le egyetlen mutató segítségével, csak közvetve, több mutatón keresztül következtethetünk a változására. A teljességet nem lehet mérni, csak az általunk fontosnak, jellemzőnek tartott mutatók alapján közelíteni, érzékelhetővé tenni, de ez már nem a klasszikus értelemben vett mérés.

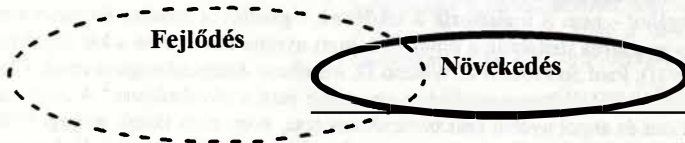
A továbbiakban a két fogalmat határozottan elválasztom, nem tekintem őket egymás szinonimájának. A tanulmány célja ugyanis annak bemutatása, hogy e két fogalom összekeverése milyen szerepet játszik a jelenlegi gazdaságpolitikák és a hagyományos közgazdaságtan kudarcában, elősegítve egy embertelen, társadalmi szempontból önmegsemmisítő folyamatot, ahol a károkból pénzügyi előny, a társadalom piacosításá-

² Az idézett mű végén található *Név- és tárgymutató* is egy címszó alatt említi a növekedést a fejlődéssel, továbbutalva az olvasót a gazdasági növekedés fogalmához (lásd 1340. old.).

ból politikai győzelem, az értékrendszer prioritásait torzítókból gazdasági szaktekinetly lesz.

Fejlődés és növekedés kapcsolata

Az alábbi egyszerű halmazábra a növekedés és a fejlődés fogalmának kapcsolatát szemlélteti.

A növekedés és a fejlődés halmazai nem fedik át egymást teljesen, bár közös mentszettel rendelkeznek. Így lehetséges növekedés fejlődés nélkül, és fejlődés is elképzelhető növekedés nélkül. Fejlődés nélküli növekedésre a rákos daganat terjedése vagy a nagyvárosok környékén kialakuló nyomornegyedek lehetnek szemléletes példák. Ezekben az esetekben nemcsak stagnáló fejlettségi szint mellett növekedésről beszélhetünk, hanem növekedés mellett bekövetkezett fejlődésbeli visszaesésről is.

A növekedés nélküli fejlődés legkézenfekvőbb bizonyítéka maga a Föld. Míg méretében, tömegében nem változik³, szüntelen evolúciós folyamatok mennek végbe rajta, amelyek közül a zsákutcának nem bizonyulók fejlődésként is értelmezhetők.⁴ Más példa is hozható a természet világából. A bebábozódott hernyó nem vesz magához további táplálékot, nem nő, mégis csodálatos átalakulási és fejlődési folyamaton megy keresztül, míg előbújik a pillangó. Az emberi szervezet sem nő minden határon túl. Mikor felnőttkorban eléri kifejtett méretét, nem nő tovább, csak fejlődik (remélhetőleg), ami leginkább szellemi képességeinek alakulásában, fizikai képességeinek minomultabb uralmában nyilvánul meg. Az ember teremtette környezetben is láthatunk növekedés nélküli fejlődésre példát. A nyomdász a betűk halmazából *Mein Kampf*ot is ki tud hozni, de *Isteni színjátékot* is, miközben semmi sem nőtt, csak a rendelkezésre álló véges erőforrást (ólombetűket) másképpen hozta kapcsolatba az emberi kreativitás és erkölcsi érzék.

Következő fontos megállapításunk az ábra alapján: amíg a növekedésnek korlátai⁵ vannak (vastag fekete vonal) addig a fejlődésnek elvileg nincsenek (szaggatott vonal). Még árnyaltabban fogalmazva: a fejlődés esetében inkább akadályokról, mintsem korlátokról beszélhetünk. A korlát és az akadály közötti különbség lényege az, hogy míg a korlát objektív határt jelent, amelyet nem lehet leküzdeni vagy megkerülni, addig az akadály eltávolítható, áthidalható. Így például a különféle társadalmi/gazdasági rendszerek

³ Ha nagyon pontosak akarunk lenni, akkor figyelembe kell venni a becsapódó meteoritok és az űrben keringő űrhajók tömegegyenlegét.

⁴ Megjegyzem, hogy a dolgok bonyolultabbá válását nem tekintem automatikusan fejlődésnek. Adott esetben éppen az összetettség csökkentése jelentheti az előrelépést.

⁵ A növekedés korlátai véges rendszeren belüli fizikai (materiális) növekedésre vonatkoznak, ugyanis a vizsgálat tárgya a későbbiekben a Földön végbemenő gazdasági növekedés vizsgálata lesz. Ebben az esetben nyilvánvaló a rendszer (ökoszisztéma) végeessége és az a tapasztalati tény, miszerint a gazdasági növekedéssel – a fajlagos mutatók csökkenése ellenére is – folyamatosan növekszik az abszolút anyagi felhasználás, a környezetterhelés és a környezetszennyezés, miközben a gazdasági folyamatokat körülvevő rendszer teherbíró-képességét már számos területen túllépte az emberi beavatkozás, ökológiai katasztrófákat okozva.

akadályozhatják – vagy elősegíthetik – az emberhez méltó életet. A társadalom (gazdaság) előtt álló fejlődési akadályok, persze, különböző jellegűek lehetnek.⁶

További fontos különbség a fejlődés és a növekedés között, hogy míg a növekedés gyorsítható, addig a fejlődést csak elősegíteni, támogatni lehet. Ez abból adódik, hogy a fejlődés éresi folyamat, átalakulás az önmaga által diktált ütem szerint. Fejlődés társadalmi szinten nem mehet végbe egyik pillanatról a másikra, mert hatalmas a társadalmi inercia.⁷ Akárhányszor figyelmen kívül hagyják ezt, jellegzetes társadalmi tünetek jelentkeznek: emelkedik a válások, az öngyilkosságok és a lelki sérültek száma (noha a példaképpen felsorolt válságjelenségek nemcsak a fenti folyamat miatt jelentkezhetnek). Ennek okait a társadalmon belüli – az egyes emberek alkalmazkodóképességénél gyorsabb ütemű – változásokban, átalakulásokban kereshetjük. A régi tapasztalatok nem használhatók, az egyén veszélyben, kiszolgáltatottnak érzi magát, s megzavarodik, mert nem tud lépést tartani az eseményekkel. Ennek elkerülése érdekében nagyon óvatosan és körültekintően kell megvizsgálni, hogy milyen körülmények között és módon építik ki kapcsolataikat az „elmaradott” országokkal a „fejlettek”, esetenként arra várva, hogy elárashassák ezen országokat a csodaszernek hitt, gazdagság- és fogyasztásorientált nyugati civilizációjukkal. A helyzet ahhoz hasonló, mintha idegen vírus hurcolnánk az országra. Ha még nem immúnis a lakosság, akkor ennek katasztrofális következményei lehetnek. A harmadik világ segélyezésének címszavával a *Világbank* és a *Nemzetközi Valutalap* ezt a szempontot mindaddig nyilvánvalóan nem tekintette fontosnak. Tevékenységük következményeit David C. Korten *Tőkés társaságok világalma* című könyve részletesen, tényekkel is alátámasztva érzékelteti.⁸

Fejlődés és haladás

A haladás kifejezésként kellemes, pozitív csengésű, reménykeltő és egyben iránymutató is, mert a „haladás” szót önkéntelenül kiegészíti agyunk a céllal, azaz hogy valami felé haladunk. Társadalmi szinten akkor beszélhetünk haladásról, ha a fejlődés eredményeként egyértelműen közelebb kerülünk a kitűzött célhoz. Tekintsük példaként az alábbi esetet! Fejlődés a diktatúrához képest, ha a lakosság megfelelő fórumokon – megtorlástól való félelem nélkül – hangoztathatja az egészségesebb környezet iránti igényét.

⁶ A társadalmi fejlődés akadályainak sokféleségét érzékelteti az alábbi felsorolás, melynek tételei önkényesek – akárcsak a felhozott példák –, így a lista tetszőlegesen tovább bővíthető, s kiterjeszhető az élet más területeire is: (1) *Politikai akadály*: ha az adott rendszer nem ad lehetőséget a társadalmi önszerveződésre (például korlátozza a – keresztény társadalmi tanításban gyökerező – szubsidiaritás érvényesülését; lásd Tomka-Goják [szerk.] vagy gátolja az embereket akaratanlylvánítási jogok gyakorlásában (például diktatórikus államforma esetén). (2) *Gazdasági akadály*: ha a kialakult helytelen gazdasági viszonyok (családellenes munkaidőrendszer, kirívóan alacsony reálbér) miatt az emberek energiájuk, idejük nagyon nagy arányát fordítják az alapvető létfenntartás megteremtésére, s a családra, pihenésre nem marad idő. (3) *Infrastrukturális akadály*: ha a közlekedési rendszer egyoldalú kialakítása révén (például dominál a közúti közlekedés, s leépül a tömegközlekedés) a lakosság rendelkezésére álló lehetőségek száma csökken, romlik a környezet minősége, s csorbul a választás szabadsága. (4) *Képzettségi akadály*: ha az írástudatlanok magas aránya a társadalom önszervező-képességét, a társadalmi életben való aktív részvétel lehetőségét csökkenti. (5) *Világnézeti akadály*: ha a világnézeti semlegességre hivatkozva ateista diktatúrát teremt az állam, s nem tartják tiszteletben a vallásszabadságot. Ezzel az embereket elszakítják az életük felelősségteljes irányításához szükséges erkölcsi irányelvektől, s ez csökkenti az önálló életvezetés képességét. (6) *Jóléti akadály*: ha a társadalmi rétegek közötti jelentős mértékű jövedelmi polarizáltság nem teszi lehetővé, hogy mindenki hasonló módon férhessen hozzá a közjavakhoz (oktatás, egészségügyi ellátás), illetve ha a kellő számú, emberhez méltó munkahely hiánya veszélybe sodorja a családok létfenntartását.

⁷ Az inercia itt tehetetlenségre utal, de nem pejoratív értelemben. A jelenséget fokozza az információk lassú áramlása, felszivódása és feldolgozása.

⁸ További adalékok találhatóak e témához a Korten által alapított *People-Centered Development Forum* (Emberközpontú Fejlesztés Fóruma) web-címén: <http://iisd.l.isd.ca/pcdf>

nyét és a helyi döntéshozókkal (például az önkormányzatokkal) tárgyalásokat is folytathat. Haladás, ha ennek következtében átalakítják, korszerűsítik a környék ipari létesítményeinek szennyező forrásait a környezeti problémák csökkentése érdekében. A haladás összetettebb jelenség is lehet, ilyen például egy igazságszolgáltatási rendszer korszerűsítése (a törvények és az intézményrendszer átalakítása), amely így egyre inkább összhangba kerül az alapvető erkölcsi törvényekkel és elvárásokkal.

Röviden úgy lehetne összefoglalni mindezt, hogy a haladás a fejlődés realizációja. Összességében azonban sokkal kisebb a különbség a haladás és a fejlődés között, mint a fejlődés és a növekedés esetében. A továbbiakban ezért a haladást a fejlődés színvonalaként is elfogadom.

Fejlődés és koncentráció

Érdekes jelenség, hogy sokan a gazdasági (piaci), társadalmi koncentrációt önmagában is fejlődésnek tekintik. Eközben megfélemlenek arról, hogy a koncentráció éppen az egészséges versenyt és a piacot számolja fel. Minden közgazdasági tankönyv azzal kezdi az ideálisnak tekintett tökéletesen versenyző piac jellemzését, hogy a résztvevők nagy száma miatt az árak befolyásolása nem lehetséges. A koncentráció révén éppen ez a feltétel sérül, illetve szélsőséges esetben egyáltalán nem teljesül. Azaz a koncentráció – bármilyen racionális költségmegtakarítási számítás áll is mögötte – a tökéletesen, vagy közel tökéletesen versenyző piacnak, mint gazdasági intézménynek a felszámolásához vezet, s nehezen értelmezhető fejlődésként.⁹ A koncentráció „jósága” társadalmi szempontból is kétséges. A nagyvárosok lakosságának és népsűrűségének növekedése nem feltétlenül tekinthető fejlődésnek. Elég a nyomornegyedekre és a „bádögvárosokra” gondolnunk, amelyek mára szinte minden sokmillió város szélén megtalálhatók, nemcsak a harmadik világban, hanem a fejletteknek nevezett országokban is. Józan ésszel senki sem mondhatja, hogy ez az ottani lakosságnak jó, s a folyamat maga a megtestesült haladás.

Gazdasági növekedés, gazdasági fejlődés

Gazdasági növekedés alatt szinte minden szakkönyv, lexikon egyöntetűen a bruttó nemzeti/hazai termék (angol rövidítése: GNP/GDP) – illetve ennek egy főre vetített változatának – két egymást követő időszak alatti százalékban kifejezett pozitív változását érti (Woll [1992]; Eynem [1973]; Cameron [1994]; Bronfenbrenner-Sichel-Gardner [1984]).

Rondo Cameron *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig* című munkájában a következőképpen határozza meg a két fogalmat. „*Gazdasági növekedés alatt ... az adott társadalom által produkált összes javak és szolgáltatások előállításában megmutatkozó tartósan emelkedő tendenciát értünk. (...) Gazdasági fejlődésen ... olyan gazdasági növekedést értünk, amelyet lényegi szerkezeti vagy szervezeti átalakítás kísér a gazdaságban.*” (Cameron [1994], 29. old.). Látható, hogy Cameronnál a fejlődés előfeltétele a növekedés, nem képzelhető el fejlődés növekedés nélkül. A két fogalmat viszont nem kezeli színvonalaként. Megjegyzi még, hogy a gazdasági növekedés és a fejlődés is visszafordítható folyamat, bár „*a szervezetek vagy szervezetek csak ritkán térnek vissza pontosan eredeti formájukhoz*” (uo.). Cameron mindkét fogalmat értékmegosztó kategóriának tartja, „*mivel etikai normákra való utalás nélkül lehet mérni és*

⁹ Az óriásvállalatok piaci működését gátló hatására David C. Korten is kitért 1998. októberi, Budapesten tartott előadásában.

leírni őket” (uo.).¹⁰ Ami Cameronnál már értékrendszerhez kötődő fogalom, az a gazdasági progresszió, aminek tartalma a korábban ismertetett haladás fogalmához áll a legközelebb. Ám – figyelmeztet Cameron – a progresszió és a növekedés automatikus azonosítása hiba, mert „az egy főre jutó jövedelem növekedése még semmit nem árul el e jövedelem megoszlásáról” (Cameron [1994], 30. old.).

A növekedést és a fejlődést gazdasági síkon sem szabadna szinonimaként használni, amint erre számos szerző figyelmeztet (Bronfenbrenner-Sichel-Gardner [1984]; Lombardini [1996]; Bartelmus [1994]; Kindleberger [1977]; Román [1977]; Daly [1994]). A Bronfenbrenner-Sichel-Gardner szerzőhármas makroökonómiai tankönyve kifejti, hogy a gazdasági fejlődés szubjektív fogalom, mert célja, a jólét, szintén szubjektív jellegű. „A gazdasági fejlődés haladást jelent, amely előmozdítja a jólétet és jobbbá teszi az emberek életét.” (Bronfenbrenner-Sichel-Gardner [1984], 387. old.) A növekedést nem tekintti önmagában való jónak, mert ehhez a növekedés árát is figyelembe kell venni. Siro Lombardini kijelenti, hogy a gazdaságban a haladás felvilágosodással megjelenő fogalom nem azonosítható tisztán a növekedéssel. Sokkal inkább a fejlődéssel, azaz azokkal a folyamatokkal, melyek megváltoztatják az árrendszer működését strukturák (Lombardini [1996], 1. old.). A fejlődés az emberek életfeltételeiben bekövetkező javulásként is meghatározható, mely egyaránt rendelkezik materiális és nem-materiális dimenzióval (Bartelmus [1994]). Román Zoltán még a „szocializmus építése” idején becsületesen leírta, hogy a két fogalom – növekedés és fejlődés – jelentése nem egyező, az egyik mennyiségi a másik minőségi vetülettel rendelkezik (Román [1977]). Sajnos hozzátesszi, hogy tekintettel a szociológiában kialakult – egyébként hibás – gyakorlatra, nem kíván árul szemben úszni a fogalmi tisztánlátás érdekében.

Herman Daly a – korábban már idézett – Magyar Nyelv Értelmező Szótárával azonos logikájú álláspontot képvisel, amikor így fogalmaz: „Növekedés alatt egy gazdaság fizikai dimenziókban kifejezett mennyiségi gyarapodását értem, ami a gazdasági folyamatok anyag- és energiaáramlását (amit az ember a természetből nyersanyagként kivont, s oda hulladékként visszajuttatott), illetve az emberek, a növény-, és állatfajok állományának gyarapodását jelenti. (...) Fejlődésnek egy struktúra minőségi javulását, fizikai állományok, energiaáramlások kapcsolódását, kiépülését tekintem, melyek egy kitűzött cél elérésének eszközei. (...) Röviden összefoglalva: a növekedés mennyiségi gyarapodás fizikai dimenziókban mérve, míg a fejlődés minőségi javulás, melynek nem fizikai vonatkozása is van.” (Daly [1994], 1. old.)

Sem a gazdasági növekedésnek, sem a gazdasági fejlődésnek nincs abszolút érvényű definíciója, mely kötelező erővel jelölné le a jelenség mérésére alkalmas mutatót. A mutatók kiválasztása minden esetben a döntéshozó célját tükrözi (Woll [1992], 722. old.). A közgazdaságtan sajátossága, hogy lexikonok és tankönyvek által „betonozta be” a GDP-t, mint a gazdasági növekedés egyetlen lehetséges és üdvözítő mérőszámát, sőt még azonosította is a gazdasági fejlődéssel, majd később a jóléttel. Ezeknek a felelőtlen lépéseknek a következményei akkor válnak világossá, amikor a GDP korlátaival szembesülünk. Ez a mutató ugyanis nemhogy a gazdaság fejlődéséről és a jólétről nem ad megbízható képet, de még a gazdaság növekedését is csak torzíva képes megragadni (Cobb-Halstead-Rowe [1997]; Dabóczi [1998]).

¹⁰ A tanulmányomban korábban kifejtettem miatt e ponton nem tudok azonosulni Cameron álláspontjával, ugyanis az általam használt fogalmi rendszerben a fejlődés – lényegénél fogva – viszonyító értékrendszer létét tételezi fel.

Szervezeti fejlődés és növekedés

Vizsgálatunkat most a gazdaság alapegységeinek, a vállalatoknak, vállalkozásoknak fejlődésére és növekedésére összpontosítjuk, mert a tárgyalat fogalmak pontos értelmezése mikroökonómiai szempontból is fontos.

Kindler József a szervezet növekedését és fejlődését a szervezeti célokkal kapcsolatban határozza meg (Kindler [1974]). Megkülönböztet közvetlen, távlati és ideális célokat. Ahogy felfelé haladunk a szervezeti hierarchiában, annál kevesebb közvetlen és annál több távlati, illetve ideális célt találunk. Az ideális cél felé haladás olyan, „*mintha egy végtelen hosszú egyenes úton haladnánk egy, a horizonton kitűzött pont felé, ahogy haladunk feléje, úgy távolodik a pont is*” (Kindler [1974], 97. old.). Az ideális célok legfőbb funkciója az iránymutatás és az iránytartás. Szervezeti növekedés alatt Kindler a szervezet nagyságának növekedését vagy a szervezet adott (növekedésorientált) cél felé tartását érti. Ilyen cél lehet például a piaci részesedés növelése. A növekedés kérdése tehát: hogyan lehet többet kihozni a meglévőből? A szervezeti fejlődés új – nem feltétlenül növekedéssel járó – távlati célok kitűzését vagy az erőforrások újszerű kombinációját jelenti. Így a fejlődés kérdése: hogyan lehet mást (illetve másként) alkotni?

A szervezeti növekedést a külső szemlélő is leírhatja egyszerű paraméterek (alkalmazottak száma, saját tőke, telephelyek száma stb.) változása alapján. A szervezet fejlődésének leírása sokkal problematikusabb, mert ehhez ismerni kellene a kitűzött célokat – a fejlett, ideális vagy kívánatos állapotot –, amihez viszonyítani tudnánk. A mérhető szervezeti változások (például az osztályok, a hierarchikus szintek számának növekedése) önmagukban sem a növekedésről, sem a fejlődésről nem tájékoztatnak igazán. Ha a változás nem jár létszámemelkedéssel, akkor a jelenség a szervezeti növekedés szempontjából értelmezhetetlen. Az pedig, hogy ez a szervezeti fejlődést elősegítette-e, csak a célok ismeretében állapítható meg.

A vállalkozások növekedésének létezik abszolút és relatív értelmezése is. Relatív növekedéskor a vállalkozás profilját jelentő iparág növekedési üteméhez viszonyítunk. Relatív növekedésről tehát akkor beszélhetünk, ha az adott időszakban a vállalkozás növekedési üteme – valamilyen szempontból – meghaladta az iparág növekedési ütemét (Keßler [1991], 86. old.). A megközelítés használhatóságát igen megnehezíti, hogy sok esetben komoly problémát jelent az adott iparág lehatárolása.

Különösen fontos a szervezet növekedésének elhatárolása a szervezet által értékesített termékek (szolgáltatások) árbevételétől, illetve a szervezet által realizált nyereségtől. Ezek a mennyiségek egymástól teljesen függetlenül is mozoghatnak, nem állnak függvényeszerű kapcsolatban egymással, bár igen érdekes jelenségeket figyelhetünk meg ezen a területen. A vállalat ugyanis a foglalkoztatottak számát tekintve növekedhet csökkenő árbevétel és profit mellett is. Ugyanakkor előfordulhat a nyereség növekedése, miközben az alkalmazottak felét elbocsátják.¹¹ A növekedés – mint társadalmi-gazdasági jelenség – mibenlétének vizsgálata kardinális kérdés, amire a későbbiekben még részletesen kitérek. Ahogy változik a növekedés fókusza, úgy változik a problémafelvetés és -kezelés módszere is. Ha a vállalati növekedés vizsgálatok a jelenséget a foglalkoztatottak létszámával kívánjuk megragadni, akkor a munkahelyteremtés, oktatás, gépesítés kérdésköre válik fontossá. Ha a vállalat által realizált pénzügyi forgalmat tekintjük a növekedés viszonyítási pontjának, akkor piacteremtés, forgalombővítés fogalmak válnak fontossá. Ha a nemzetgazdaság szintjén tesszük fel ugyanezt a kérdést (miként mérjük a gazdaság növekedését?), akkor a viszonyítási ponttól függően – az előző logikához hasonlóan – más és más válaszokat kapunk.

¹¹ Gyakran ilyen tendencia jellemzi a globalizálódó nagyvállalatokat (részletesen lásd Martin-Schumann [1998]).

A közgazdaságtan nyelvi leleményeinek használhatósága

A gazdasági növekedés paradigmája ellen intézett támadások akkor erősödtek fel igazán, amikor a hetvenes évek közepén megnövekedtek a környezeti károk és megbukott a leszivárgási hatás (trickle-down effect) ideológiája (Kindler [1995]). A leszivárgási hatás azt ígerte, hogy a gazdasági növekedés – értsd: GDP növekedés – hatására nemcsak a gazdagok lesznek gazdagabbak, hanem a szegényebbek helyzete is javul. A valóság tükrében mára világossá vált, hogy ez az elmélet nem állja meg a helyét (UNDP [1996]). A növekedés – társadalmi folyamatokat figyelembe nem vevő – gondolatvilágát egyre többen a társadalmi igazságszággal és a környezeti megfontolásokkal próbálták kibővíteni. Így jutottak először a méltányos növekedés, majd – a növekedés gondolatvilágán túllépve – a fenntartható fejlődés fogalmához.

A fenntartható fejlődés

A fenntartható fejlődésnek többféle meghatározása is ismert. Leggyakrabban az úgynevezett *Brundtland Jelentés* definícióját használják, amit a *World Commission on Environment and Development* keretei között dolgoztak ki. Ezek szerint „*a fenntartható fejlődés biztosítja a jelen szükségleteinek kielégítését anélkül, hogy a jövő generáció szükségleteinek kielégítését veszélyeztetné*” (Brundtland Report [1987], 8. old.). A definíció még azon a feltételezésen alapult, hogy gazdasági növekedés és fenntarthatóság kompatibilis fogalmak. A meghatározás nem tűz ki időhorizontot és nem határolja be a szükségletek körét (részletesen lásd Verburg-Wiegel [1997]¹²).

Az ENSZ Környezeti és Fejlesztési Konferenciája (United Nations Conference on Environment and Development) 1992-es *Agenda 21* című dokumentumában már az alábbiak szerint fogalmaz: „*a fenntartható fejlődés olyan fejlődés, mely nem rombolja le, vagy nem ássa alá azt az ökológiai, gazdasági, társadalmi alapot, amelytől folyamatos fejlődése függ*” (Robinson [1992], idézi Verburg-Wiegel [1997], 250. old.). A fenntartható fejlődés tartalmának meghatározása és folyamatos finomítása elsődleges feladat, mert e nélkül olyan gumifogalomná, üres frázissá válik, mint a „megfelelő technológia” – figyelmeztet a szakirodalom (Lélé [1991], 607. old., idézi Siebert [1995]). A környezetben okozott károk, majd a környezetvédelmi öntudat erősödése miatt a fenntartható fejlődés fogalma (a gazdaság)politikai életben is egyre nagyobb teret követelt magának. Az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban tartott konferenciáján (Conference for Environment and Development) létrehozta a *Fenntartható Fejlődés Bizottságát* (Commission for Sustainable Development). A fenntartható fejlődés gondolatvilága alkalmassá tette a gazdasági növekedés paradigmájának leváltására, mivel látóköre jóval szélesebb annál, mint amivel a jelenlegi növekedést propagáló világkép rendelkezik. Alapjaiban mond ellent az uralkodó paradigmának, megkérdőjelezve annak fenntarthatóságát és társadalmi hasznosságát.

A fenntartható gazdasági növekedés

Az ökológiai és társadalmi kérdések iránt lényegesen nagyobb érzékenységet mutató alternatív gazdaság- és társadalomszemlélet térhódításától valószínűleg sokan megrettentek, ezért a „mentsük, ami menthető” elv alapján megpróbálkoztak a két gondolatvilág egyesítésével, így remélve a szakmai tekintély zökkenőmentes átmentését. Munkálkodásuk eredményeképpen – melyben az egyszerű balgaság is szerepet játszhatott – az elmúlt évek gazdasági, politikai szókinccse újabb „csodalénnyel” bővült, nevezetesen a *fenntartható gazdasági növekedéssel*. A fogalmat a következőképpen határozza meg a szakirodalom: „*A fenntartható gazdasági növekedés olyan egy főre jutó real GDP növe-*

¹² A hivatkozott írásban találkozhatunk a fenntartható fejlődés gyenge és erős változataival is.

kedést jelent, melyet sem biológiai hatások (szennyezés, erőforrás gondok), sem társadalmi hatások (szegénység, társadalmi szakadás) nem fenyegetnek.” (Holmberg-Sandbrook [1993], 22. old.)

A fenntartható gazdasági növekedés azért érdekes találmánya a társadalomtudományoknak, mert a fogalom olyan premisszákon alapul, melyek igen nehezen győmőszölhetők a természettudomány, a társadalomtudomány, a logika és az etika keretei közé. Vegyük sorra ezeket az implicit előfeltevéseket! (1) A GDP helyes mérőszáma a gazdasági növekedésnek. (2) Véges rendszeren belül az exponenciális növekedés¹³ hosszú időn át fenntartható. (3) A gazdaság növekedésének nincsenek se fizikai, se környezeti, se társadalmi korlátai, legfeljebb csak akadályai. (4) A környezeti, társadalmi viszonyok alakulása (szegénység, munkanélküliség, természeti erőforrások kimerülése stb.) mindaddig másodlagos jelentőségű, amíg azok nem veszélyeztetik a gazdasági expanziót.

A felsorolt négy előfeltétel egyike sem mondható ésszerűnek vagy etikusnak, így az ezekre épülő fogalom is hiányos, elfogadhatatlan elméleti háttérrel rendelkezik. Mindennek egyenes következménye, hogy a fenntartható gazdasági növekedést hirdető gazdaságpolitika is biztosan hibás! E fogalom azonban – annak ellenére, hogy a napi sajtóban gyakran találkozhatunk vele – nem magyar találmány, máshol is kitétek magukért a kreatív közgazdászok. E jelenség legkomolyabb kritikusai közé az amerikai Herman Daly tartozik, mert tiszta logikával bizonyította a fogalom önellentmondásos voltát és használhatatlanságát. Egy ezzel kapcsolatos írása magyarul is megjelent, de mondanivalója a közgazdaságtan lehetetlenségi tételéről – a jelek szerint – még kevesekhez jutott el (Daly [1993]).

A növekedés és a fenntarthatóság egybegyűrése mögötti módszer – a szinkretizmus – több ezer éves múltra tekint vissza. A világ jelenségeit magyarázó elméleteket időről-időre megpróbálják közös masszává gyúrni, így a lényegi különbségek eltűnnek, s megszűnik az *alternatíva* lehetősége. Esetünkben is ez zajlik. A gazdasági növekedés éllovasai az új, idegen lovatot (fenntartható fejlődés) amőba módjára kívánják bekebelezni, hogy ne derüljön ki a lényeg: az általuk hirdetett gazdaságpolitika tarthatatlan és alapjaiban hibás.

Minőségi növekedés

Az egybegyűrés folyamata más területen is jelentkezett, mégpedig a minőségi és a mennyiségi fogalmak – esetenként jó szándékú – összemósásakor. Költői a kérdés: lehet-e egy – definíció szerint – mennyiségi dolgok megragadására alkalmas fogalom minőségi? A válasz a kérdéshez hasonlóan prózaian egyszerű: nem. Példán keresztül könnyebb a tisztánlátás.

Egy ház leírható a statika és az ábrázoló geometria szabályai, valamint az építkezéssel kapcsolatos kiadások segítségével. Ám ezen mutatók semmit sem képesek arról mondani, hogy a ház otthonos-e, megfelelő-e a beosztása, szép-e a kilátás, s milyenek a szomszédok. Pedig ezek a tényezők nyilvánvalóan befolyásolják a ház értékét. El kell fogadnunk a minőségi paraméterek létét, melyek nem objektivizálhatók, mert lényegük-nél fogva lehetetlen az objektív leírás. Köteteket lehet írni a róza biológiai, kémiai összetételéről, de ezáltal semmivel sem kerülünk közelebb ahhoz, hogy mitől szép ez a virág. Szerencsétlen dolog a növekedés „minőségivé” alakítása, amikor tudjuk: a minőség változása nem feltétlenül jelent mennyiségi változást is.

A német szakirodalomban mégis meghonosodott a *minőségi növekedés* (qualitatives Wachstum) fura fogalma (Frey [1992]; Majer [1992]). E folyamat német

¹³ Bár a fenntartható gazdasági növekedés fogalma önmagában nem feltétlenül jelent exponenciális jellegű növekedést, a gyakorlatban a döntéshozók mégis ilyen tartalmat tulajdonítanak neki, a GDP növekedésétől minden évben közel azonos mértékű emelkedést remélve.

éllovasa kétségtelenül Helga Majer, aki a minőségi növekedést a fejlődéssel (Entwicklung) teszi egyenlővé. Ez ügyetlen eljárás, mert nem lép túl a növekedési mítoszon – akárcsak korábban Cameron –, hanem csupán annak megszelídítésére törekszik. Ez lehetetlen próbálkozás, minthogy a fogalmak eltérő dimenziókban mozognak. Majer munkássága azonban ennek ellenére is figyelemre méltó, mert műveiben nagyon precíz körképet rajzol a „mennyiségi növekedést” erőltető gazdaságpolitikákról.

Amiről a hírekben ritkán hallani...

A híreket hallgatva és a nyomtatott sajtó termékeit böngészve szinte kizárólag csak a gazdasági növekedésről, mint a kormányzatok legfontosabb feladatáról hallani. Az ENSZ Fejlesztési Programjának (United Nations Development Programme) 1990 óta publikált *Jelentés az emberi fejlődésről* (Human Development Report) című kiadványa minden évben egy adott kérdéskört tárgyal szakértők széles körének bevonásával. Az 1996-os jelentés, ami a gazdasági növekedéssel foglalkozott, döbbenetes – s még döbbenetesebben agyonhallgatott – tényeket tárt a világ elé (UNDP [1996]).¹⁴ A jelentés legfontosabb megállapításait tartalmazó – a sajtó számára összeállított és az Interneten is elérhető – anyagokból mutatok be néhányat, szembeesítve a kommunikációs csatornák sikerpropagandáját a valós világ háttörzongató tényeivel.

Az egyik dokumentum címe öles betűkkel ad tudomást arról, hogy „*a gazdasági növekedés eszméje a világ lakosainak egynegyede számára már nyilvánvalóan megbukott*”, ami azt jelenti, hogy a növekedés politikáját követő – és nem csak fejlődő (!) – „*89 ország gazdaságilag rosszabb helyzetben van, mint tíz évvel ezelőtt, a vagyonosok és nincstelenek között globális polarizáltságot eredményezve*”. Máshol a jelentés azt szűri le tanulságként, hogy „*a vagyon önmagában nem jelent jobb életet, és a szegénység nem csupán a jövedelem hiányából származhat*”. James Gustave Speth, az 1996-os jelentést bemutató sajtótájékoztatón hangsúlyozta, hogy „*a gazdasági növekedést hajszolók gyakran megfeledkeznek arról az egyszerű tényről, hogy nincs automatikus kapcsolat a gazdasági növekedés és az emberi fejlődés között*”. Ez a – korábban már említett – leszivárgási hatás létének cáfolatát jelenti, amely megsemmisítő ideológiai csapást jelent az öncélú növekedést hajszolóakra.

Az 1996-os dokumentum érdekessége, hogy erkölcsi értékelésnek is aláveti a gazdasági növekedést, felsorolva annak néhány jellemző válfaját. Sajnálatos módon a sikertelen gyakorlat követésére található több példa a világban, és ezeket egy-egy ország gazdaságpolitikája gyakran jól illusztrálja. Ötféle jellegzetes tévutat állít elénk mementóként a jelentés:

- *Munkahelymentes növekedés* (jobless growth) az, amikor bár a gazdaság egészét tekintve növekedés tapasztalható, mégis elmarad ettől a munkahelyek számának bővülése (Pakisztán, Ghána és Spanyolország).
- *Körürtelen növekedés* (ruthless growth) esetén a jövedelmi polarizáltság a gazdasági növekedéssel tovább nő; a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lesznek (Brazília, Panama, Malajzia).
- *Hangtalan növekedés* (voiceless growth) az, amikor a gazdaság növekedését nem kíséri a demokrácia erősödése, a társadalmi, gazdasági folyamatokban történő részvétel lehetőségének biztosítása (Etiópia, Szudán, Costa Rica).
- *Gyökértelen növekedés* (rootless growth) akkor lép fel, ha a lakosság kulturális identitása gyengül a gazdasági növekedés előretörésével. Ennek okozója lehet a kormányzat

¹⁴ Hasonló szellemben tárgyalja a gazdasági növekedés kérdését az UNDP legfrissebb, Magyarországról szóló jelentése is (UNDP [1998]).

szándékos, diktatórikus tevékenysége (az egykori Jugoszlávia és a volt Szovjetunió tagállamai esetében), vagy a terjeszkedő globális vállalatok kultúrákat nem tisztelő gyakorlata (Guatemala).

- *Kilátástalan növekedés* (futureless growth) esetében a jelenlegi generáció feleli az utána következő nemzedékek létalapját, lerabolva a természeti erőforrásokat, amit a jelenleg uralkodó közgazdaságtan szűk látókörű pénzügyi számításai ráadásul haszonként kezelnek (Indonézia, Thaiföld).

Ha már az ENSZ Fejlesztési Programja – a világ országainak fejlődésével globális szinten foglalkozó és hatalmas szakértői háttérrel rendelkező szervezete – is nyíltan állítja: a gyakorlat nem igazolja azt a leszivárgási hatásról szóló tételt, amit a gazdasági növekedést támogatók leginkább hangoztatnak és amivel évtizedeken át hitegették a világot, s ehelyett a gazdasági növekedés globális szinten több kárt okoz az általa teremtett hasznonknál, akkor eljött az ideje, hogy a gazdaságpolitikusok és a kormányzatok szembesüljenek a valósággal és megkezdjék a gondolkodást a gazdasági növekedés alapvető kérdéseiről, valamint a célok és az eszközök viszonyáról. Amennyiben ez nem történik meg, úgy a legközelebbi ENSZ jelentés növekedési zsákutcákat taglaló listája kiegészíthetővé válik a céltalan növekedéssel (aimless growth) és az eszement növekedéssel (brainless growth) is.

A növekedés alapvető kérdése: cél vagy eszköz?

Alapvető kérdés – melyre a közgazdaságtan nem adhat választ és nem is hatalmazta fel senki a válaszadásra –, hogy a társadalom célját vagy eszközét jelenti-e a növekedés (illetve a fejlődés). Ha a növekedést minden kritika nélkül objektív, abszolút céllá emeljük – mint ahogy azt ma a gazdaságpolitikák többsége teszi –, akkor azonnal legalizálni kellene a maffiák működését (adóztatás nélkül), akárcsak a drogereskedelmet és a prostitúciót, hiszen ha ezek a legális piacon aktualizálnák ügyleteiket, akkor – legalábbis a jogi szabályozás megváltozásának évében – lényegesen magasabb növekedést lehetne kimutatni. A példa abszurd, mégis belefér a növekedésorientált gazdaságpolitikák erkölcs nélküli világába. Ha viszont arra vállalkozunk, hogy a munkanélküliség csökkentését, az életszínvonal javítását és a közjavak fejlesztését tűzzük ki célul, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy mindebben a gazdasági növekedés legfeljebb csak eszköz lehet, nem pedig cél.

Analógia segítségével érzékeltetem a növekedés céljé avatásának életbevágóan fontos gyakorlati vonatkozását. Amennyiben a mennyiségi szemlélet szemüvegén keresztül vizsgáljuk az országok egészségi állapotát, akkor megállapíthatjuk, hogy a betegségek előfordulási gyakorisága és a várható életkor korrelál a forgalomba hozott és elfogyasztott gyógyszerek mennyiségével. Ez eddig nem meglepő, s tételezzük fel, hogy igaz is. Ám ha ezen felbuzdulva az egészségügy céljaként a felírt gyógyszer mennyiség exponenciális növekedését tűznénk ki, akkor ne csodálkozzunk, ha egy idő után éjjel-nappal gyógyszerreklámokkal leszünk körülvéve, s a gyógyszereket népszerűsítő ügynökök egymásnak adják a kilmcset. Ráadásul a gyógyszerek mellékhatásait is újabb és újabb gyógyszerrel segítségével próbálják majd kiküszöbölni, aminek következtében az emberek természetes ellenálló képessége gyengül, s a terápia összességében már károsabb lehet, mint maga a betegség. Am nincs kiút: a kúrát nem szabad abbahagyni.

Ugyanehhez a katasztrófális eredményhez jutunk a „Több jobb” és a „Gazdasági növekedés jó” tételek összekapcsolásával. Így minden jóvá válik, ami elősegíti a gazdasági növekedést; ennek megfordításaként pedig minden rossz, ami akadályozza, lassítja ezt. A kábítószer-kereskedelem legalizálása hozzájárulhatna a kimutatott gazdasági növekedéshez, viszont a család szinte minden klasszikus tevékenységére (szülők által végzett

nevelés baby-sitter helyett, otthoni családi ebédek a gyorsbüfék helyett) csak akadályozza a gazdasági expanziót.¹⁵

Amint látni fogjuk, a növekedés hangoztatása, célként való kitűzése üres és veszélyes demagógia. Ha mélyebben elgondolkodunk, észrevehetjük, hogy *a növekedés semmilyen esetben sem lehet öncél: csupán eszköze egy másik kitűzött cél megvalósítási folyamatainak*. Tekintsünk egy gyakorlati példát! Ha házat építünk, akkor az építkezés során a ház fala egyre magasabb lesz, napról napra növekszik. Ám a kitűzött cél nem a fal növelése volt, hanem egy ház építése, hogy legyen hol lakni. Aki az alapcél, azaz a ház építését felcseréli a fal növelésével, azt előbb-utóbb speciális intézményben fogják kezelni. S mégis, a politikusok – tisztelet az esetleges kivételnek – ebbe a hibába esnek. Nem az a fontos, hogy az embereknek legyen hol lakniuk, s mindenki alapvető létszükséglete kielégítést nyerjen, hanem hogy egy mennyiségi mutató, a GDP – aminek tartalmával valószínűleg nincsenek is egészen tisztában – növekedjen. A fenti példa gyakorlati alkalmazása esetén ez azt jelenti, hogy nem az emberhez méltó és megfelelő méretű családi házak építésére ösztönöz a gazdaságpolitika, hanem az *építőipar forgalmának növelésére*, függetlenül attól, hogy az a szászötödik mega-bevásárló központ, bordélyház, vagy esetleg családi ház, kórház, iskola lesz. A nyilvánvaló anomália megszüntetésében segíthet a növekedés keretfeltételeinek tisztázása, mert amint Donella Meadows figyelmeztet, „*a növekedés nem automatikusan jó – megítélése attól függ, hogy mi növekszik, ki híz hasznát belőle és mi az ára*”.

A társadalmi célokat szolgáló gazdasági növekedés keretfeltételei

Amennyiben a gazdasági növekedést a társadalmi célok szolgálatába próbáljuk állítani, akkor a következő kérdéssorra adott válaszok jelölhetik ki a gazdaságpolitika mozgásterét, s jelenthetnek legitimitációt a gazdasági növekedés, mint gazdaságpolitikai eszköz számára.

Döntési szabadság kritérium – Miért kell növekedni?

A válaszadáskor arra kell tudni megfelelni, hogy vajon szükségszerűség, vagy csupán lehetőség a gazdasági növekedés ösztönzése. Amennyiben van döntési szabadságunk, úgy a politikusoknak be kell mutatniuk a különböző lehetőségeket, azok várható következményeivel együtt. Az is megválaszolásra vár, hogy miért éppen a gazdasági szféra kibocsátásának növelésén, s miért nem például az életkörülmények javításán keresztül értékelik a kormányzat tevékenységét.

Cél kritérium – Mi a célja a növekedésnek?

A társadalom által kívánatosnak tartott célok tükrében azon következmények vizsgálata szükséges, amelyek kialakulásához – kimondva vagy kimondatlanul – hozzájárul a növekedés. Amennyiben a kettő között jelentős eltérés mutatkozik, akkor a növekedést célzó politika társadalmi legitimitációját veszti. A társadalmi célok meghatározása nem szűkülhet a gazdasági rendszer vizsgálatára, s figyelemmel kell lenni a pénzben nem kifejezhető, pénzért nem megszerezhető értékekre is.

Korlát kritérium – Meddig lehet növekedni?

Az elemzés itt számos dimenzió figyelembevételét követeli meg. Meg kell vizsgálni a gazdasági növekedés természeti, ökológiai vetületét: milyen intenzitású gazdasági (emberi) aktivitás folytatható a Földön saját létalapunk felszámolása nélkül. Ebben a kérdésben a fenntarthatóság gondolata központi szerepet játszik. Elemzésre szorul még a technikai fejlődés (az innováció) üteme, arra keresve a választ, hogy a termelékenység növekedése, a fajlagos energia- és nyersanyag-felhasználás javulása lépést tud-e tartani a

¹⁵ Ezt részletesebben is kifejtettem a gazdasági növekedés jelenlegi mérési problémáinál (lásd Dabóczi [1998]).

társadalmi igényekkel. Azt a tételt is igazolni kell – ha egyáltalán lehetséges –, hogy a gazdaság méretének nincsen optimális nagysága se nemzetgazdasági, se globális szinten. Végül a gazdaság térhódításának társadalomra gyakorolt hatását is figyelembe kell venni, ugyanis a tapasztalatok szerint a társadalmat összetartó finom szövődéket egyre agresszívebben erodálja a gazdasági expanzió.

Quidditási (lényegi) kritérium – Mi a növekedés tartalma, miben testesül meg?

Talán a legtriviálisabb, mégis az egyik legkevésbé tisztázott terület a gazdasági növekedés összetevőinek elemzése. A korábban említett építőipari példa alapján látható, nem mindegy, hogy mit tartalmaz az iparág növekedése. A GDP-orientált növekedésnek éppen az az egyik lényeges hibája, hogy figyelmen kívül hagyja ezt a kérdéskört, arra hivatkozva, hogy ha a piacon valami értékesítésre kerül, akkor az biztosan jó a társadalom számára. Ez a kérdés társadalmi szinten tisztázandó, ám ez nem tehető meg az értékelés alapjául szolgáló erkölcsi elvek rögzítése nélkül.

Dinamika kritérium – Hogyan menjen végbe a növekedés?

Itt a választott növekedési pálya matematikai sajátosságait kell védhető módon elmagyarázni. Növekedés ugyanis sokféle lehet, például exponenciális (a korábbi év teljesítményéhez viszonyítva adott százalékkal történő emelkedés; mondjuk 4%) vagy egyenletes (minden évben adott abszolút mennyiséggel történő növekedés). A kettő közötti hatalmas különbség abban áll, hogy a hosszan tartó, első típusú növekedés esetében az éves abszolút növekmények egyre nagyobb ütemben emelkednek, ám ennek fenntartottsága igencsak kétes.

Indikátor kritérium – Milyen mutatóval mérjük a növekedést?

A gazdasági növekedés örökös mutatójaként kikiáltott GDP problémái a gazdaságban végbemenő összetett reálfolyamatok megragadásában már ismert (Dabóczy [1998]). A politikusok nehéz helyzetben találják magukat, ha ezzel a mutatóval próbálják az előállított javak és szolgáltatások pénzértékét összegezni. Fontos, hogy valóban a vizsgált tényező változását mérje a kiválasztott mutató, ezért érdemes más mérési módszerek párhuzamos alkalmazásán, illetve kevésbé aggregált mutatók elterjesztésén gondolkodni.

Haszon kritérium – Meddig származik hasznunk a növekedésből?

Kulcsszerepet játszik a növekedés elfogadhatóságában a hasznok vizsgálata, ezért el kell készíteni a gazdasági növekedés „mérlegét”, bemutatva a természeti erőforrások amortizációját, a jelenleg helytelenül bevételként megjelenített reparációs kiadásokat és a gazdasági rendszer működési költségeit, a társadalomban okozott károkat, s a kényszerű defenzív kiadásokat. Bizonyos kérdésekben – tekintettel a nemzetgazdaságok globális kapcsolatrendszerére – a vizsgálat alapegysége az emberiség és a glóbusz egésze kell legyen. Itt kell igazolni azt a jelenleg hallgatólagosan elfogadott állítást, miszerint a növekedésre nem igaz a csökkenő határhason elve és a folyamatos növekedés minden további egységének – akár közvetve, akár közvetlenül – nagyobbak az előnyei az okozott károknál.

Disztribúció kritérium – Miként oszlanak meg a növekedés esetleges előnyei/kárai?

Amennyiben sikerült az összes eddigi kérdésre megnyugtató választ adni, akkor már „csak” az a feladat vár a politikusokra, hogy igazolják az igazságosság és méltányosság elvének következetes alkalmazását. Ez azt jelenti, hogy be kell mutatni a növekedésből származó esetleges előnyök igazságos megosztását az egyes társadalmi rétegek, foglalkozási csoportok között, továbbá hogy az esetleges károk és a társadalmat terhelő kötelezettségek viselése is az alapvető erkölcsi normák figyelembevételével történik. Fontos szempont, hogy az alapvető létszükségleti igények kielégítése mindenki számára lehetséges legyen, s ennek hiányában a gazdasági növekedés által kínált többletjavarokat elsősorban e probléma leküzdésére fordítsák. A kormányzatnak be kell mutatnia azokat a társa-

dalomban (gazdaságban) kialakult mechanizmusokat – esetleg automatizmusokat –, amelyek a fent leírt elosztási folyamatot szabályozzák, legyen az jogilag rendezett (adózási szabályok), jog által megtűrt (spekuláció, hálapénz) vagy jog által tiltott, ám mégis létező jelenség (gazdasági bűnözés).

Kívánatos, hogy a politikusok és a közgazdászok mielőtt leborulnak – s másokat is leborulásra készítenek – a gazdasági növekedés aranyborjúja előtt, őszintén megvizsgálják ezeket a kérdéseket, és egyszerű szavakkal tájékoztatásuk az embereket a kérdésekre adott válaszukról. Amennyiben elfogadható és etikus válaszokat kapunk, úgy minden bizonnyal bizakodóbban tekinthetünk a XXI. század kihívásai elé.

Epilógus

A fogalmak világában tett képzeletbeli utazásunk végén elmondhatjuk: újabb tapasztalatokkal gazdagodtunk arra vonatkozóan, hogy a harmadik évezred küszöbén az emberi tudatlanság és ügyetlenség nemcsak a közgazdászok technikai eszközeinek helytelen kialakításában és alkalmazásában érhető tetten, hanem az elme mélyebb bugyraiban is tovább burjánzik a balgaság.

Anyanyelvünk gazdagságát annak köszönhetjük, hogy a történelem folyamán egyre kifinomultabban próbálták elődeink a világ jelenségeit megragadni, körülírni. Egyre árnyaltabb fogalmi rendszert alkottak, s ezek elemei között tökéletes szinonima nem található. Kötelességünk a ránk hagyott gazdag örökséget felelősen használni és erőnkhez mérten gyarapítani. Ha ezt elmulasztjuk, akkor magunkat és utódainkat tesszük szegényebbé.

Pázmány Pétertől maradt ránk a mondás: „*Ne csak hirdessük, ragozzuk is az ígét!*” Ezt a szemléletet a tudományos életben is ildomos lenne alkalmazni. Első lépésként már meglévő fogalmaink eddigi tartalmát kellene tisztázni, felismerve a közöttük lévő különbségeket, felelősen használva őket. A társadalomtudósok arra fordítsák szellemi képességeiket, hogy megvizsgálva az egyre bonyolultabb civilizációs jelenségeket, megértsék azokat, s olyan nyelven írják le, hogy ezzel mások tájékozódását elősegítsék. Általában megengedhetetlen az olyan nyelv használata, amelyben a fogalmak tartalma teljesen elszakad a köznapi nyelvben használt tartalomtól, illetve az olyan szókinccs kialakítása, amit még maguk a felhasználók sem értenek igazán.

A közgazdaságtannak is fokozottabb figyelmet kell fordítania társadalmi hivatására, hogy ne váljék tudományos körök öncélú játékvá vagy gazdasági csoportok önző törekvéseinek megvalósítási eszközévé, hanem inkább a társadalmat és a közjót szolgálja. Mai világunkban a gazdaságpolitikák alapját képező fogalmak tisztázása a közgazdaságtan hivatásának újrarendelését is jelenti, melynek eredményeképpen az emberi alkotóképességet és tenniakarást nemesebb célok szolgálatába állíthatnánk.

A gazdaság jelenségeinek vizsgálata közben – hivatásomhoz híven egyre mélyebbre ásva a problémák gyökeréhez – azt tapasztalom, hogy a gazdaság szereptévesztésének egyik oka a társadalom legfontosabb céljainak anyagiakra történő leszűkítése, megfélemezve az emberi személyiség teljességéről, amelybe a nem materiális (lelki) tényezők is beletartoznak. Tagadhatatlan, hogy az emberhez méltó élethez elengedhetetlen bizonyos fizikai infrastruktúra megeremtése és a fogyasztás valamilyen szintje. Ám az anyagi javak egyre nagyobb mennyiségének birtoklására, illetve fogyasztására történő ösztökélés nem veszélyeztetheti az ember szellemi kvalitásainak kibontakozását. Ideje nyíltan feltenni a kérdést: valóban a GDP-vel – vagy bármilyen más mutatóval – mért gazdasági növekedés fogja megoldani a társadalom előtt álló problémákat, s csakugyan gazdasági eredetűek-e a legjelentősebb társadalmi gondok? Amennyiben a válasz nemleges, úgy a megoldás sem várható a gazdaságtól, különösen akkor nem, ha az a jelenlegi

közgazdasági, gazdaságpolitikai irányzatokon keresztül jelentősen hozzájárult a gondok kialakulásához.

Éppen ezért nem várhatjuk a tudománytól és a politikától az emberiség nehézségeinek megoldását, ugyanis a legmélyebb problémák az emberből magából erednek, ezért orvoslásukhoz is az emberi lélek változására van szükség. Csak akkor van esély az emberiség esztelen önpusztításának megállítására, ha sikerül megszabadulnunk a földhöz ragadt, mindent elárasztó materialista világszemlélettől, s végiggondoljuk helyünket és feladatunkat a világban. Még a kezünkben a választás lehetősége, létezik alternatíva! Am az irányváltás első lépése az, hogy *Madách* Adámjával együtt őszintén valljuk: „*Uram, legyőztél. Ím porban vagyok;/ Nélküled, ellened hiába vívok:/ Emelj vagy sújts, kitarom keblemet.*”

HIVATKOZÁSOK

- Bartelmus, P. [1994]: *Environment, growth and development: the concepts and strategies of sustainability*; Routledge, New York
- Bronfenbrenner, M. – Sichel, W. – Gardner, W. [1984]: *Macroeconomics*; Houghton Mifflin Company, Boston
- Brundtland Report [1987]: *Our Common Future*; World Commission on Environment and Development, Oxford University Press
- Cameron, R. E. [1994]: *A világgazdaság rövid története a kökorszaktól napjainkig*; Maecenas, Budapest
- Cobb, C. – Halstead, T. – Rowe, J. [1997]: *Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?*; Kovász, Tél, 30–47. old.
- Daly, H. [1991]: *Steady-State Economics*; Island Press, Washington DC
- Daly, H. [1993]: *A közgazdaságtan lehetetlenségi tétele*; Harmadik Part, Ősz, 70–72. old.
- Daly, H. [1994]: *Die Wachstumsdebatte: Was einige Ökonomen gelernt haben, viele aber nicht*; Universität Kaiserslautern, Diskussionsbeitrag No. 05-94; eredeti megjelenés: *The Economic Growth Debate: What Some Economics Have Learned, But Many Have Not*; Journal of Environmental Economics and Management 14 (1987), 323–336. old.
- Eynern, von G. (szerk.) [1973]: *Wörterbuch zur politischen Ökonomie*; Westdeutscher Verlag
- Frey, R. [1992]: *Wirtschaft, Staat und Wohlfahrt: Einführung in die Nationalökonomie*, Basel, Frankfurt am Main
- Holmberg, J. – Sandbrook, R. [1993]: *Sustainable Development: What is to be done?*; in Holmberg, J. (szerk.): *Making Development Sustainable*; Washington DC, 19–38. old.
- Keßler, U. [1991]: *Unternehmensgröße, Innovation und Wertschöpfungswachstum*; Peter Lang, Frankfurt am Main, New York, Paris
- Kindleberger, C. P. [1977]: *Economic Development*; McGraw-Hill
- Kindler J. [1974]: *Szervezetelméleti alapismeretek*; jegyzet, Veszprém
- Kindler J. [1995]: *Fenntartható fejlődés és gazdaság*; Magyar Szemle, június

- Kindler J. [1997]: *Növekedés fejlődés nélkül?*; Magyar Hírlap, október 25., 6. old.
- Korten, D. C. [1996]: *Tőkés társaságok világhuralma*; Kapu, Budapest
- Közgazdasági Kislexikon*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987
- Lélé, S. M. [1991]: *Sustainable Development: A Critical Review*; World Development 19. szám, 607–621. old.
- Lombardini, S. [1996]: *Growth and Economic Development*; Cheltenham (UK), Brookfield (US)
- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* [1960], Akadémiai Kiadó, Budapest
- A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára* [1967], Akadémiai Kiadó, Budapest
- Majer, H. [1992]: *Wirtschaftswachstum*; R. Oldenbourg Verlag, München, Wien
- Martin, H.-P. – Schumann, H. [1998]: *A globalizáció csapdája – Támadás a demokrácia és a jólét ellen*; Perfekt Kiadó, Budapest
- Pierce, D. W. (szerk.) [1993]: *A modern közgazdaságtan ismerettára*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Révai Nagy Lexikona – Az ismeretek enciklopédiája* [1989]; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Robinson, Nicholas A. (szerk.) [1992]: *Agenda 21 & the Uniced Proceedings*; Oceana Publications, New York
- Román Z. [1977]: *Termelékenység és gazdasági növekedés*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. [1990]: *Közgazdaságtan*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Siebert, H. [1995]: *Economics of the Environment*; Springer-Verlag, New York Berlin Heidelberg Tokyo
- Tomka M. – Goják J. (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása*; Szent István Társulat, Budapest, é. n.
- UNDP [1996]: *Human Development Report*; <http://www.undp.org/undp>
- UNDP [1998]: *Human Development Report, Hungary 1998* (Életkörülmények Magyarországon); United Nations Development Programme, Budapest
- Woll, A. (szerk.) [1992]: *Wirtschaftslexikon*; 6. átdolgozott és bővített kiadás, Oldenbourg Verlag GmbH, München, Wien
- Verburg, R. M. – Wiegel, V. [1997]: *On the Compatibility of Sustainability and Economic Growth*; Environmental Ethics, Ősz
- Young, R. B. [1961]: *Keys to Corporate Growth*; Harvard Business Review, Vol. 39, Nr. 6., 52. old.